

**De vestiging van een nieuw politiek bestel
in Nederland, 1880-1919**

Piet de Rooy

Zonderlingen en oproermakers

2

In de stofomschrijving van het onderwerp voor het centraal examen 'Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880 - 1919. Op het breukvlak van twee eeuwen' werd gekozen voor emancipatie als rode draad. Jammer dat geen aandacht werd besteed aan de politieke component, aldus prof.dr. P. de Rooy in zijn lezing tijdens de nascholingsconferentie in Leiden september jl. In de periode 1880 tot 1919 voltrok zich de val van de liberale politieke cultuur en kwam er een nieuw ideologisch bestel, dat tot ongeveer de jaren zeventig heeft stand gehouden. In dat kader is de breukvlak- of fin-de-siècle-problematiek beter te belichten dan vanuit het perspectief van emancipatie. Nieuwe politieke leiders met andere doelen en middelen kwamen naar voren: Kuyper, Domela Nieuwenhuis, Troelstra ... 'Een heroïsch tijdperk ...'

**Prof.dr. P. de Rooy doceert Nederlandse
Geschiedenis aan de Universiteit van
Amsterdam.**

In grote lijnen is de discussie over het fin-de-siècle wel bekend. Jan Romein heeft in Nederland met zijn indrukwekkende boek *Op het breukvlak van twee eeuwen* uit 1967 met een overvloed aan gegevens aannemelijk proberen te maken dat omstreeks 1900 de gehele werkelijkheid – de sociale, de politieke en de culturele – omslaat.

Centraal staat het feit, dat de hegemoniale positie van de liberale bourgeoisie verloren ging: de politieke en economische macht werd ondergraven, het vooruitgangsgeloof moest worden opgegeven en daarmee ook het positivisme; terwijl het reusachtige Azië ontwaakte, was Europa plotseling oud en grijs – het zelfvertrouwen, op vrijwel ieder terrein, ging verloren. Dit kwam nog het meest uitgesproken naar voren, volgens Romein, in de opkomst van die talrijke *'kleine geloven'*, de spiritisten en theosofen, de astrologen en magnetiseurs, de vegetariërs en geheelonthouders en al die andere profeten, *'grote en kleine, gave en geschon-dene, begaafde en alleen maar listige'*. En in zijn fascinerende overzicht van deze wildgroei stelde hij vast: *'Er is wel geen indringender bewijs voor de fundamentele onzekerheid en onbevredigdheid van deze tijd dan dit salutisme en idealisme, dit haken naar heil en heiligheid'*.¹

Een nieuwe kijk

Een dergelijk crisisbeeld heeft lange tijd, ook internationaal, de visie bepaald. Maar in 1990 kwam daar verandering in. Op een tweetal symposia werd naar voren gebracht, dat de interpretatie van Romein gebaseerd was op de onjuiste veronderstelling dat de bourgeoisie in de negentiende eeuw zo'n onwankelbaar bolwerk was geweest van *'trots en nuchter zelfver-trouwen'*. Dit was echter een illusie: het zelfvertrouwen was veelal niet veel meer dan een fragiele façade. De negentiende eeuw als geheel kende enorme spanningen. Men denke aan het ineensorten van de religieuze consensus, de gevolgen van een steeds sterker wordend moralisme en seksuele beheersing, de beklemmende zorgen over de onstuitbaar geachte opkomst van de democratie, de schuldgevoelens over de groeiende kloof tussen arm en rijk door een zichtbaar amoreel kapitalisme – en dan hebben we het nog niet over het vervagen van het onderscheid tussen mannen en vrouwen of de aantasting van landschap en stedschoon.

Voor al de laatste jaren is er dan ook een aantal studies en dissertaties verschenen die een veel dynamischer en spannender negentiende eeuw laten zien, waarbij ik denk aan de publicaties van Stuurman, Te Velde, Dudink en bovenal Aerts over het tijdschrift *De Gids*.²

Op deze manier was er geen sprake meer van een simpele tegenstelling tussen een fiere, rustige zelfbewustheid gedurende de eeuw enerzijds en een acute onzekerheid aan het eind van die eeuw anderzijds. Daardoor ontstond er ruimte om de periode rond het breukvlak veel meer te zien als een zeer actieve, zo niet bruisende periode. Het fin-de-siècle werd, om het zo te zeggen, ontheven van de taak een specifieke periode aan te duiden en werd een term voor een bepaalde gemoedsstemming, een kleur op een veel gevarieerder palet.³

Een eerste begin van deze nieuwe visie werd zichtbaar in het speciale nummer van de *Bijdragen en Mededelingen* in 1991, dat verscheen onder de titel *'Breukvlak in Nederland?'* en zij zette krachtig door in de bundel *Opmaat van een nieuwe eeuw*, die in 1995 verscheen.⁴ In dit laatstgenoemde boekje kon de nieuwe tijd bijna niet krachtig genoeg worden onderstreept, bijvoorbeeld met een op zich aardig artikel over de introductie van de telefoon. Daarin wordt de telefoon gebruikt als symbool voor de ingrijpende vernieuwing waarin Nederland zich vanaf de jaren tachtig bevond, ingrijpender zelfs dan in de ons omringende landen. Daarbij raakt toch enigszins op de achtergrond dat het aantal telefoongesprekken lange tijd buitengewoon matig was en pas in de jaren twintig en dertig de telegraaf zou verdringen, zoals in diezelfde jaren de tram en de lokale spoortrein het zouden gaan afleggen tegen autobus en vrachtauto.⁵

Om de modernisering maar zo veel mogelijk gewicht en reliëf te geven verdringt de prehistorie als het ware de historie. Het is in dit licht dan ook niet verwonderlijk dat een ander artikel in deze bundel de opkomst van de film bovenal schetst als soort proto-televisie.

Nu lijkt het niet erg verstandig om het ene beeld van een periode simpel te vervangen door het tegenovergestelde en het voortaan niet meer te hebben over decadentie, verveling en onzeker-

heid, maar over opgewekt debat en energieke modernisering. Het lijkt me dat we moeten vasthouden aan de gedachte dat een term als fin-de-siècle – of het daar in gevoelswaarde sterk tegen aanleunende *'breukvlak'* – betrekking heeft op een buitengewoon interessant onderdeel van de periode rond de eeuwwisseling, zij het dat deze niet meer gebruikt kan worden als treffende kenschets van een gehele periode.⁶

Een tijd van emancipatie?

En daarmee ligt dan uiteraard vervolgens opnieuw de vraag op tafel hoe de periode 1880-1919 te karakteriseren is, wat daarin nu de centrale punten zijn.

Opvallend is overigens hoe de stofomschrijvingscommissie dit punt eigenlijk in het midden laat. Bij voorkeur, zo verklaarde een lid van de commissie in *Kleio*, hadden ze de termen *breukvlak* en *fin-de-siècle* helemaal vermeden – *'we zijn er hoogst ongelukkig mee geweest, maar we konden er niet helemaal omheen'* – zonder dat nu echt duidelijk wordt wat daar dan voor in de plaats zou kunnen worden gesteld. Ik denk, eerlijk gezegd, dat hierdoor zware eisen gesteld zullen worden aan het vermogen van docenten en leerlingen om een en ander met elkaar in verband te brengen. De gekozen rode draad, het begrip *'emancipatie'*, lijkt me daarvoor in ieder geval zowel te abstract als in een aantal gevallen misleidend.

Zo zou het bijvoorbeeld niet moeilijk zijn om op zijn minst een tijdje lang vol te houden dat wat indertijd aan grote groepen arbeiders verkocht is als emancipatie, vooral de plicht bleek in te houden om zich aan te sluiten bij betrekkelijk hiërarchisch georganiseerde zuilen. De historisch-socioloog Van Doorn heeft reeds jaren geleden gewezen op het feit dat de emancipatie vooral gezien moet worden als een *'eigentijds systeem van sociale controle'*.⁷ En wat later heeft Kossmann op een vergelijkbare manier vastgesteld: het publiek *'verschanste zich in zijn eigen organisaties waarvan het steeds afhankelijk werd en nam nauwelijks deel aan de politieke strijd'*.⁸

Het resultaat van emancipatie was dus vooral het vormen van een *'lijdelijk'* (Daalder) electoraat, stem- en klapvee.

Nu weet ik dat er over verzuiling nog wel wat meer te zeggen valt, maar op dit punt wil ik staande houden dat het

Troelstra ment zijn horden. Cartoon uit katholieke hoek, aldus 'Het roode vaandel volgen wij', geschiedenis van de SDAP van 1880-1940 door H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer (Den Haag 1969-2).

begrip 'emancipatie', bij gebrek aan nadere problematisering, niet veel meer kan inhouden dan dat iedereen het vanaf het einde van de negentiende eeuw wat beter kreeg en niet veel later ook mocht stemmen.

Politieke geschiedenis mag niet ontbreken

Voor een deel is dit probleem ontstaan door het vrijwel ontbreken van de politieke geschiedenis. De commissie vreesde dat dit zou leiden tot het klassieke verhaal van 'de' drie kwesties, die zoals bekend in de jaren 1917-1919 zullen worden opgelost en op een dergelijke 'Whig-interpretatie' zit natuurlijk ook niemand meer te wachten.

Waarom desondanks toch nog eens nader overwogen moet worden meer aandacht te schenken aan het politieke niveau heeft, wat mij betreft, in de eerste plaats te maken met het integratieve vermogen van de politieke geschiedenis. Kossmann heeft in zijn afscheidsrede daarover gezegd, dat lange tijd alom werd erkend dat 'de ordening van de geschiedenis en het verband tussen historische verschijnselen door de geschiedschrijver het beste in de staatkunde kon worden gezocht, want deze knoopte de meest verschillende fenomenen aan elkaar'.

In de universitaire geschiedschrijving was dit echter losgelaten, daar ging het erom de wezenlijke mechanismen van het historisch proces te analyseren, die vooral te vinden waren op de terreinen van economie, mentaliteit en demografie. En zo verwierf, volgens Kossmann, de politieke geschiedschrijving zich het

odium ouderwets, saai en oppervlakkig te zijn.⁹

De laatste jaren is echter een poging zichtbaar aan het worden om aan dit odium te ontkomen. De belangrijkste stap die genomen wordt is de erkenning dat veel dat zich aandient als politieke geschiedschrijving zich bovenal concentreert op de overlegpraktijk in formele organen. Het centrum van de politieke geschiedenis is dan vrijwel vanzelfsprekend parlementaire geschiedenis, met een ring of kring van politieke partijen daaromheen. Maar dit is een zeer beperkte opvatting van het begrip 'politiek'. In een veel bredere opvatting gaat politiek allereerst over de vraag wat eigenlijk 'politiek' is.¹⁰ Als men er zo naar kijkt, dan is de staat een belangrijke factor, maar omvang en taak van de staat zijn nu juist inzet en uitkomst van een politieke strijd buiten de staat. Daarbij gaat het niet alleen om de vraag waar de staat zich nu wel en niet mee mag bemoeien, maar ook om veranderingen in het gedrag van politici en in de verhoudingen tussen politicus, politieke partij en burger en, niet te vergeten, de voortdurende herschikkingen van macht tussen het lokale, nationale en boven-nationale niveau.

Het gaat dan, kortom, om veranderingen in wat Habermas indertijd de 'openbaarheid' heeft genoemd, of in de politieke cultuur.

Het interessante van de periode 1880-1919 is, naar mijn mening, dat zich daarin de val van de liberale politieke cultuur heeft voltrokken en de opkomst

van een nieuw, ideologisch politiek bestel te situeren valt, dat vervolgens ongeveer tot de jaren zeventig heeft weten stand te houden.

De liberale politieke cultuur

Het liberale politieke bestel, dat zich in 1848 had gevestigd ging uit van de gedachte van het 'algemeen belang'.

Hoe kon dit het best behartigd worden, wat voor type politicus vergde dit en tot wat voor politiek leidde dat?¹¹

De antwoorden op deze vragen waren voor een liberaal niet erg moeilijk. Het algemeen belang werd het best gediend door de bevordering van het openbare debat. Liberalen verzetten zich tegen een al te gemakkelijke eensgezindheid; zij vonden het juist een genoegen met elkaar van mening te verschillen, zij het binnen de regels van het spel. Alle deelnemers zouden er een eer in stellen alle mogelijke argumenten naar voren te brengen, schijnargumenten te ontmaskeren, waarna bijna vanzelf een rationeel besluit door een vergadering genomen kon worden. Het was duidelijk dat hier weliswaar een zekere retorica aan te pas kwam, maar allerm minst het vuurwerk waarmee later grotere bevolkingsgroepen gemobiliseerd werden.

Politiek was een beschaafd spel dat zich niet verdroeg met 'demagogie'. Dit spel werd vooral gespeeld in de kiesverenigingen, die aanvankelijk als *debating societies* functioneerden, maar zich al snel zouden ontwikkelen tot meer besloten verenigingen, van algemeen politiek forum tot persiegroep voor een bepaalde politieke overtuiging.

Met een volgende stap, de inrichting van een echte politieke partij, zouden de liberalen – zoals bekend – grote moeite hebben omdat zij voortdurend vreesden dat op zo'n manier het algemeen belang zou worden opgeofferd aan het partijbelang.

De band tussen kiezer en gekozenen in dit liberale politieke bestel was daardoor echter zwak tot niet bestaand. Menig politicus weigerde voor een verkiezing inzicht te geven in zijn standpunten; uiteenlopende kiesverenigingen stelden soms dezelfde kandidaat, zoals ook door een kiesvereniging kandidaten naar voren werden geschoven van zeer verschillende snit en ook de opkomst van de stemgerechtigden bij verkiezingen was in het algemeen nogal laag.

Dat het ook allemaal heel anders kon, was wel duidelijk bij de meest intrigerende democratie van die dagen, de Verenigde Staten van Amerika. In 1880 bijvoorbeeld schreef een auteur in *De Gids* dat dat vreemde land beheerst werd door ruwheid, onzedelijkheid, bedriegerij, kwakzalverij en allerlei andere ondeugden, maar wat hem vooral zo opviel was *'eene eigenaardige manier van argumenteeren; door revolver-schoten in plaats van door een beschaafde repliek'*.¹²

Tien jaar later verscheen in hetzelfde blad een uitvoerige studie over de Amerikaanse politiek, kenmerkend genoeg getiteld *'Amerikaansche toestanden'*. Daarin werd de staf gebroken over Amerikaanse politici, die de politiek immers zagen als *'eene broodwinning, als een middel van bestaan'*, zoals men ook schoenmaker of timmerman kon zijn.

De gevolgen waren dan ook niet uitgebleven: de staat was zeer zwak, de grote partijen kochten steun en bijval en iedere politicus streefde naar plat eigenbelang: *'Eerlijk, open streven voor het algemeen welzijn is zelfs belachelijk; men gelooft daaraan niet'*. Het enige lichtpuntje was dat dit in Europa wel niet zou kunnen doordringen, omdat de staat op een lange traditie kon bogen en dus sterker stond, terwijl bovendien *'de macht van eerlijkheid en bekwaamheid'* hier groter was. Dus zelfs als het hier nog eens zover zou komen dat het algemeen stemrecht werd ingevoerd, dan nog kon men zich vastklampen aan de troostrijke gedachte: *'Men kan het verleden niet wegnemen en van Europeanen geen Amerikanen maken'*.¹³

Amerikaanse toestanden in Nederland

Op het moment dat dit geschreven werd, leek zich dat overigens juist onhoudbaar te voltrekken in Nederland. De oud-liberaal Willem Hendrik de Beaufort schreef rond 1900, het volgende in zijn dagboek: *'Dr. Kuyper is het type van den politicus der democratische maatschappij, naar Americaansch model. Voor hem zijn de verkiezingen alles, zijn buitengewone talenten en begaafdheden worden bij uitsluiting gebruikt om de kiezers te bewerken. Daarvoor is noodig een hooge mate van onbeschroomdheid die hem dan ook niet ontbreekt. Hij durft alles te zeggen en te schrijven vooral. Met de waarheid neemt hij het zoo nauw niet, wat indruk kan maken wordt verkondigd, hetzij juist,*

hetzij onjuist. In grove, dikwijls platte beeldspraak worden door hem de zaken voorgesteld, altijd in het licht dat hij wensch. Gemaakte verontwaardiging, verdachtmaking en spot zijn zijne geliefkoosde wapenen. Zijne eigenlijke aanhangers, de zuivere calvinisten uit het volk en de burgerij, volgen hem blindelings'.

En enkele weken later doopte De Beaufort zijn pen nog eens goed in het gifpotje en voegde er het volgende aan toe: *'Kuyper is over het algemeen gehaat, het meest door hen die hem van nabij hebben gekend. Hij is niet oprecht en ten opzichte van de middelen waarvan hij zich bedient weinig keurig.'*

Daarbij hindert zijn misbruik van den godsdienst allen die iets voor godsdienst gevoelen. Ook heeft hij in zijne uiterlijke vormen iets aanstellerigs dat tegenstaat. Zijn gelaat is bekend, het is vereeuwigd in politieke spotprenten. In zijne jongere jaren had hij in zijn voorkomen iets van een katholiek geestelijke, in latere jaren is hij zwaarlijviger geworden en lijkt thans meer op een operazanger. Als redenaar is hij onovertroffen, altijd gereed tot spreken, steeds met een argument klaar, nooit den strijd opgevend. Hij is een onvermoeid werker, die ontzaggelijk veel in zijn leven heeft gedaan en geschreven, maar alles naar mijne meening ten nadeele van zijn vaderland'.¹⁴

De antirevolutionaire politicus Abraham Kuyper, spotprent van Albert Hahn. (Amsterdam, Persmuseum.)

Dit ging de maat van de normale kritiek van de ene politicus op de andere te buiten. Deze afkeer van Abraham Kuyper was meer dan persoonlijke antipathie, het werd ook gevoeld door het feit dat hij Kuyper schuldig achtte aan het teloorgaan van vorm en inhoud van een politiek bestel, zoals hij dat gekend en gediend had.

Op een rustiger moment probeerde De Beaufort de veranderingen die hij voelde te analyseren en stelde toen vast dat de politieke cultuur in Nederland in de laatste kwarteeuw ingrijpend van aard veranderd was. De kern van die verandering was de democratisering, die niet meer ongedaan gemaakt kon worden – helaas overigens. Wat nu nog slechts gedaan kon worden was het nagaan van de nadelen ervan.

Een eerste bezwaar tegen de democratie was dat het zo duur was: men begon meteen te zeuren om meer geld voor allerlei sociale uitkeringen en men stond te springen om een heleboel ambtenaren aan te stellen.¹⁵ Daardoor werd uit het oog verloren waar het

eigenlijk om zou moeten gaan:

*'De eigenlijke staatsrechtelijke vraagstukken raken te zien, waar men niet alleen de uitvoerende en de wetgevende macht laat de democratie koud. Het is haar meer te doen om hare wenschen bevredigd te krijgen dan om de wijze waarop dat geschiedt'.*¹⁶

Dat was volgens hem vooral in Amerika zo goed te zien, waar men niet alleen de wetgevende en de uitvoerende macht door elkaar had gehaald, maar zelfs de rechtspraak haar onafhankelijkheid had ontnomen en onder politiek beheer gebracht.

En verder was de democratie vooral geschikt om ongeschikte mensen in het parlement te brengen, ook dat was daar zo zichtbaar. Immers, wat was de taak van het parlement? Aan de ene kant moesten de opvattingen die in het volk leven in de volksvergadering vertegenwoordigd worden; dat aspect was met een democratie wel voor elkaar te brengen. Maar daarnaast moest het parlement wetten maken en dat was *'een moeilijke kunst. Er is een groote*

*mate van kennis voor noodig: aangeleerde kennis, geschiedkundige bekendheid met de werking van wetten; en kennis door waarneming verkregen, bekendheid met de maatschappelijke toestanden.'*¹⁷

Het is duidelijk dat volgens De Beaufort alleen een goed opgeleide liberaal aan deze vereisten voldeed. Maar wat gebeurde er in de praktijk: het volk koos operazangers, die inspeelden op religieuze sentimenten of platte deelbelangen en zich nauwelijks bekreunden om het algemeen belang en al helemaal niet om de echte staatkunst. En in 1912, toen de gevreesde teloorgang van het liberale politieke bestel zich geheel voltrokken had, kon hij nog slechts nostalgisch omzien:

*'Denk ik mij dertig à veertig jaren terug, toen de liberalen de leidfels in handen hadden, toen de calvinistisch-kuyperianen als zonderlingen en in staatkundigen zin als onmogelijk werden beschouwd, toen men van de socialisten sprak als van een hoopje oproermakers, dan treft het tegenwoordig schouwspel wel sterk'.*¹⁸

Een nieuw bestel

Het interessante is dat De Beaufort zijn kritiek zo personaliseerde, hij hield Kuyper en Domela Nieuwenhuis persoonlijk verantwoordelijk voor de succesvolle aanval op het liberale politieke bestel. Daar had hij in zekere zin ook gelijk in: het wijst op de nieuwe betekenis die politieke leiders zich aan het eind van de negentiende eeuw hadden verworven. Kuyper en Domela traden immers niet zozeer op als woordvoerders van bestaande politieke wensen en verlangens, zij creëerden een eigen aanhang. Ze bedreven politiek met een heftiger retoriek en grotere emotionele intensiteit dan de liberalen voor wenselijk hadden gehouden. Het was juist deze nieuwe kwaliteit van het *'lyrisch leiderschap'*, die Kuyper en Domela ook in elkaar herkenden.¹⁹ Op zijn oude dag schreef Domela een brief aan Kuyper waarin hij memoreerde dat zij veel *'trekken van verwantschap'* gemeen hadden; beide waren immers *'buitengemeen geliefd en buitengemeen gehaat'*. Vervolgens bracht hij naar voren dat het eigenlijk vreemd was dat zij elkaar nooit ontmoet hadden,

'maar wees verzekerd dat ik u in die lange rij van levensjaren steeds met de grootste belangstelling heb gevolgd. En zou ik nu achterwege blijven; om tegenover u uit te spreken dat ik in u steeds heb gezien de eminenten leider eener

Aan de vruchten kent men den boom

D-m-l. N-w-nh-s – Wij kunnen tevreden zijn, ex-collega!... Het zaad wat wij gestrooid hebben, gij en ik, begint te kiemen en hier en daar zelfs uit te lopen...

K-p-r – Ach, ik vrees, broeder, dat het nog lang duren zal, vóórdat wij oogsten kunnen. Men verstikt de kiemen met geweld!

D-m-l. N-w-nh-s – Geen moedeloosheid, vriend!... Laat men doen wat men wil. Gij en ik blijven voortgaan met zaden van onrust en beroering en van opstand tegen het gezag met volle handen uit te strooien...

(Spotprent uit Uilenspiegel, 7 augustus 1886.)

*partij, die in beginsel lijnrecht tegenover mij stond maar die er een beginsel op nahoudt.'*²⁰

En daarmee zijn ook de drie centrale elementen in het nieuwe politieke bestel ook duidelijk: politiek leider, beginsel en partij. Kuyper en Domela introduceerden niet alleen een nieuwe vorm van politiek leiderschap, maar veranderden ook wezenlijk vorm en inhoud van de politiek.

Misschien wel het meest wezenlijke verschil was, dat de politiek niet langer een spel was. Daarvoor in de plaats brachten zij iets geheel nieuws. Zij mobiliseerden een achterban op het thema orthodox geloof, respectievelijk sociale misère; zij overtuigden hun aanhang bovendien van de gedachte dat deze de 'eigenlijke' natie vormden. Kuyper promoveerde de gereformeerden zoals bekend tot de grondtoon van de samenleving en Domela kwalificeerde de socialisten als het proletariaat dat voorbestemd was de klassenstrijd te winnen en daarna te heersen.

Daarmee werd een essentiële wijziging aangebracht in de beleving en betekenis van politiek: deze kreeg nu een zin-gevende betekenis. In de traditionele politiek van die dagen was het de bedoeling om maatschappelijk en persoonlijk leven mogelijk te maken, niet om er zin aan te verlenen. De nieuwe politiek, of deze nu op De Oude Schrijvers dan wel op De Nieuwe Tijd was gebaseerd, was veel ambitieuzer: zij verleende zin en identiteit. Dat gebeurde op twee manieren. Ten eerste door politiek tot het werk van een beweging te maken, van een emotioneel verbonden groep, met grote bijeenkomsten waar die gemeenschap beleefd kon worden en dagbladen die de gemeenschap bestendigden. Ten tweede door politiek te verklaren tot een zaak waar het om het juiste uitgangspunt ging, of, in de termen van die tijd, om het beginsel. Politiek was dus niet langer een zaak van problemen die moesten worden opgelost, maar werd veel meer een manier van leven, gericht op een fundamentele wijziging van het maatschappelijk leven.

De politieke leider en zijn partij

Dit alles impliceerde dat ook de prioriteiten in de politiek heel anders kwamen te liggen. Niet langer was het

*Jonkheer Lohman: "Het is afschuwelijk, hoe harder ik druk, hoe groter hij wordt".
(Spotprent van Albert Hahn jr. over de strijd tussen Kuyper en De Savorin Lohman.)*

beschaafde, juridisch getoonzette debat in de Staten-Generaal de maat aller dingen, maar de manifestatie van het eigen geluid in de samenleving. Deelname aan het parlementaire werk werd aanvankelijk dan ook vooral gezien als een geschikte vorm van propaganda. Over de hoofden der parlementariërs heen werd bovenal het volk toegesproken. Alles was gericht op het veroveren van een zo groot mogelijk deel van de openbaarheid en dat soms in letterlijke zin, van de pleinen en straten, dagbladkolommen en vergaderlokalen. Daarbij ging het er soms wild en rumoerig aan toe, maar het was onvermijdelijk.

Kuyper moest zijn aanhangers wat dat betreft stevig stimuleren, leren ongehoorzaam te zijn en ruzie te maken, leren kortom om op te komen voor het beginsel. Het is typerend dat De Beaufort hem dan ook niet zozeer zag als een serieus politicus, maar vooral als een agitator, een onruststoker. En omgekeerd dacht Kuyper later met veel genoegen terug aan die opwindende beginperiode, 'een heerlijke tijd' zoals hij later schreef. 'Een tijd die aantrok en verkwikte. Het werd een warme aaneensluiting der broederen.'²¹

Domela Nieuwenhuis gebruikte in zijn memoires later bijna dezelfde woorden

over de jaren tachtig, waarin een warme solidariteit was opgebloeid; deze jaren waren 'de schoonste der socialistische beweging'.²²

Juist zijn socialistische beweging bracht de politiek natuurlijk wel heel letterlijk op straat, met talloze vechtpartijen, grote manifestaties en imposante demonstraties. Op partijvergaderingen in die jaren zei hij ook onomwonden dat hij 'het evangelie der ontevredenheid' predikte en dat was natuurlijk toch iets heel anders dan het schrijven van beschaafde brochures of het houden van deftige redevoeringen.

Deze 'wilde fase' van mobilisatie en partijvorming was vooral geconcentreerd in de jaren tachtig. Daarna zal de aard van de politieke opwindingszich licht gaan wijzigen. Het politieke debat splitst zich als het ware in een intern en extern debat.

De kracht van een beginsel

In het externe debat gaat het om het bestrijden van elkaars beginselen, vooral in verkiezingstijd. De memoires van Wibaut bevatten daar een verhelderende passage over, waar hij verhaalde over zijn ervaringen in verkiezingstijd: 'Het ging natuurlijk in die verkiezingsvergaderingen om de politiek van de dag.

*De tegenstanders moesten worden bestreden, hun zondenregister moest worden uitgesteld (...). Uiteraard kon ik mij van dit programma niet geheel onthouden. Dan zou het geen verkiezingsvergadering zijn geweest. Maar ik begaf mij toch zo weinig mogelijk in kleinigheden, hield mij bij voorkeur aan de grote lijnen van de beginselen, althans van de programma's der politieke partijen. Maar ik verzuimde nooit daarbij zo uitvoerig als het maar even kon, over socialisme te spreken.'*²³

Het preken van beginselen had de voorkeur verkregen boven het spreken over politieke problemen. Voor zover het over allerlei praktische problemen en opgaven moest gaan, werd dat beperkt gehouden tot de verkiezingsstrijd en zelfs dan zo snel mogelijk in het kader van de beginselen geplaatst. In dit externe politieke debat tussen tegenstanders kon op voorhand nooit gewonnen of verloren worden; het was vooral een tournooi waarin voortdurend dezelfde helden optraden, gladiatoren die vervaarlijk zwaaiden met strijdbijlen en enorme zwaarden – legio zijn de politieke spotprenten, waarin politici in volle wapenrusting werden afgebeeld – maar doden of gewonden vielen er niet bij.

Maar hoe anders verliep het politieke debat binnen de partijen in de jaren negentig. Het lijkt wel alsof alle politieke emotionaliteit en heftigheid vanaf dat moment naar binnen is geslagen. De echte politiek leek voor velen wel bovenal te bestaan uit een strijd om het behoud van de zuiverheid der beginselen. En daarbij vielen wel degelijk slachtoffers. Bekend is natuurlijk de harde strijd tussen Kuyper en De Savornin Lohman (denk aan de beruchte Seinpost-affaire in 1895), waarna een scheuring in de Anti-Revolutionaire Partij zou optreden die zou leiden tot de oprichting van de Christelijk Historische Unie. Minstens zo bekend is de strijd tussen Domela Nieuwenhuis en Troelstra, die in volle bitterheid uiteen gingen, waarna in 1894 de SDAP werd opgericht. Dit zijn de jaren waarin bleek dat het beginsel een tweesnijdend zwaard kon zijn: het kon zowel verbinden als scheiden. En dat brengt ons op de betekenis van het beginsel.

Voor partijen als ARP en SDAP ging er niets boven het beginsel. Op grond van het beginsel wist Kuyper de zijnen

bijeen te brengen, zijn strijdmethoden te legitimeren en – niet te vergeten – zijn eigen positie als politiek leider te schragen. Juist het beginsel stelde anti-revolutionairen in staat om hun politiek voor te stellen als van hoger belang dan het gekisbis over allerlei kleine en materiële kwesties. Kuyper heeft zich dan ook altijd verzet tegen de voorstelling dat zijn partij eigenlijk vooral was opgericht om de bijzondere school gesubsidieerd te krijgen – hij noemde dat zelfs potsierlijk. Het beginsel had consequenties op alle terreinen des levens en in ieder geval voor ieder overheidsdepartement.

Op dat punt onderscheidde hij zich dan ook radicaal van Groen van Prinsterer, die wel beginselen had maar geen beginsel en dus wel medestanders maar geen aanhang. Groen besefte dat ook, toen hij in 1869 aan Kuyper zijn nood klaagde over *'de verdeeldheid onzer zoogenaamde partij, die eigenlijk nauwelijks partij mag heeten, omdat er enkel menigvuldigheid van schakeringen is, maar gemis aan een algemeen begrepen en erkend beginsel. Wij hebben nog geen algemeen erkend a.b.c.'*²⁴ En Kuyper zou zich niet tot de eerste drie letters beperken, maar een decennium later het gehele alfabet hebben uitgeschreven in *Ons Program*.

In de SDAP had het beginsel een vergelijkbare positie. De strijd die daarover al snel na de oprichting van de partij zou uitbreken en op verschillende splitsingen en bijna-splittingen zou uitlopen is meermalen uitvoerig beschreven. Het was zelfs zo erg, dat Troelstra in zijn bekende brochure *Inzake Partijleiding* (1906) zich weer enige ruimte moest zien te ellebogen, waarbij hij in vrijwel alle toonaarden tekeer ging tegen het *'tot dogma verheven "beginsel"'*.²⁵ En in 1934 zou de fractieleider van de SDAP, J.W. Albarda, wel zeggen dat het marxisme volgens hem volkomen steriel was geworden en dat er geen enkele wetenschap meer zweerde *'bij datgene wat een geleerde in het jaar 1849 schreef'*, maar dat was in opperste politieke nood gezegd en bleef zorgvuldig binnenskamers.²⁶

Het is juist die als het ware naar binnengeslagen politiek, geconcentreerd op de koestering van het beginsel, waardoor politieke partijen voor velen als een centrum van identiteit en zingeving functioneerden, met alle voor- en nadelen van dien.

Het voordeel was, kort samengevat, dat het een schijn van eenheid gaf aan allerlei standpunten inzake de meest uiteenlopende politieke kwesties, van zondagsrust tot sociale zekerheid, van het inpolderen van de Zuiderzee tot de aanschaf van militair materieel. Vandaar dat ik deze periode zou willen aanduiden als de ideologische fase in de Nederlandse politiek.

Het nadeel is vanaf de jaren zestig ook duidelijk geworden. Zodra de beginselen hun kracht verliezen, de betovering van de ideologie gaat wijken en de gemoedsrust van de verzorgingsstaat het pragmatisme sterk bevordert, dan raken politieke partijen ook snel hun oude zekerheden kwijt.

Ten slotte

Terug naar de jaren 1880-1919. Dat is mijns inziens dus de periode waarin het oude liberale politieke bestel wordt afgelost door een nieuw bestel, spel vervangen door ernst, debat door standpunt, opvatting door beginsel, de autonome politicus zonder last of rugenspraak door de partijpoliticus, gebonden aan een partijprogramma en in het gareel gehouden door de fractie-discipline.

Deze transformatie was in de jaren tachtig overrompelend hard ingezet en werd met de pacificatie en de nieuwe Grondwet van 1917 afgesloten. Het feit dat toen een aantal lang lopende kwesties zo snel konden worden opgelost was wellicht zelfs te danken aan de geschetste veranderingen in de politieke cultuur en in ieder geval een signaal van de nieuwe stabiliteit die na alle verandering was bereikt.

De rust trad opnieuw in. Voor de oude operazangers restte nog het weemoedig terugblikken op dagen van strijd. Troelstra zou in 1924 opmerken: *'Het heroisch tijdperk van de Partij is afgelopen. Voor dat eerste tijdperk had men bijzondere eigenschappen nodig, anders kwam men er niet in. Wij hebben den weg gebaad; nadien heeft de beweging zich ingeburgerd; dit is een verschijnsel dat overal valt op te merken. De leiders van thans zijn meer gewone mensen ...'*²⁷

Bij dr ABRAHAM KUYPERS 80STE VERJAARDAG. De Nederlandse karikaturisten, van links naar rechts Albert Hahn, Louis Rademakers, L.J. Jordaan en Johan Braakensiek 'wensen dr. Abraham nog een lang leven toe, in het belang van de Hollandsche spotprentkunst' (november 1917).

Noten

1. J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (2 dln.; Leiden-Amsterdam 1967) II, 227.
2. Siep Stuurman, *Wacht op onze daden* (Amsterdam 1992); Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef* ('s-Gravenhage 1992); Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme* (Amsterdam 1997); Remieg Aerts, *De letterheren* (Amsterdam 1997).
3. Terzijde zij opgemerkt dat de term 'fin-de-siècle' op die manier ook zijn succesvolle carrière begonnen is. Gewoonlijk wordt de term toegeschreven aan een toneelstuk van M.F. de Jouvenot en H. Micard, dat in 1888 in Parijs werd opgevoerd. Maar zoals Weber heeft laten zien had in meer algemene zin de term zich in de jaren tachtig een betekenis verworven als 'eigentijds', met een ondertoon van 'dubieus'. Zo kon bijvoorbeeld een man die het niet te nauw nam met de soberheid en arbeidsplicht door een rechter terecht worden gewezen als 'un mari fin-de-siècle', zoals rond 1890 een nieuw weekblad *fin-de-siècle* verscheen dat zich toespitste op financiële schandalen: Eugene Weber, *France, fin-de-siècle* (Cambridge, Mass./Londen 1986) 10. Het heeft een vergelijkbare gevoelswaarde

- als tegenwoordig de term 'postmodern', even inhoudsloos, maar zelden positief bedoeld.
4. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* CVI (1991) afl. 4, 569-658; P. Brill (red.), *Opmaat van een nieuwe eeuw* (Amsterdam 1995).
5. Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988) 63.
6. Vergelijk de opmerking van Osbert Burdett uit 1925: 'The nineties is not a period but a point of view.' Geciteerd naar Alison Hennegan, 'Personalities and principles: aspects of literature and life in Fin-De-Siècle England' in Mikulás Teich en Roy Porter, *Fin de siècle and its legacy* (Cambridge 1990) 209.
7. J.A.A. van Doorn, 'Verzuiling, een eigentijds systeem van sociale controle' in *Sociologische Gids*, maart/april 1956, 41-50.
8. E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980* (2 dln.; Amsterdam-Brussel [1976] 1986), II, 52.
9. E.H. Kossmann, 'Veertig jaren' in *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987) 468-476.
10. Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993).

11. Hier volg ik Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXI (1996) 167-200.
12. W.Koster, 'Klassieke studie tegenover Americanisme', *De Gids* 1880 dl. II, 228-270, citaat 230.
13. A.R. Arntzenius, 'Amerikaansche toestanden', *De Gids* 1891 dl. I, 30-75 en dl. II, 242-292, citaten 242, 282, 291.
14. W.H. de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen* (uitgegeven door J.P. de Valk en M. van Faassen) ('s-Gravenhage 1993) 1018 en 1020.
15. Daarin had hij overigens gelijk: het niveau van de rijksuitgaven steeg in de periode 1890-1910 met 44%, de uitgaven van de gemeenten zelfs met 92%; het aantal ambtenaren liep in deze periode op van 12.000 tot 30.000. Zie J.A. de Jonge 'Het economisch leven in Nederland 1895-1914' in J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten 1988), 245-276.
16. De Beaufort, 1039.
17. idem, 1042.
18. idem, 559.
19. Deze term is afkomstig van De Haan en Te Velde, *Vormen*, 179.
20. Deze brief is afgedrukt in J.Frieswijk, J.J. Kalma en Y. Kuiper (ed.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders* (Drachten/Leeuwarden 1988), 61-62.
21. A. Kuyper, *Starrentritsen. Editio castigata* (Kampen 1915) 20-21, geciteerd naar De Haan en Te Velde, *Vormen*, 183.
22. F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam z.j.) 100, 102.
23. F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam 1936) 151.
24. A. Goslinga, *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper 1864-1896* (Kampen 1937) 38.
25. M.H.J. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP* (Amsterdam, 1989) 283.
26. P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940* (Amsterdam 1979), 146.
27. Jelle Troelstra, *Mijn vader Pieter Jelles* (Leeuwarden (1950) 1980) 150.